

L'ORIGEN DELS NOMS DE *GISTAU*, *D'ODÈN* I D'ALTRES NOMS DE LLOC CATALANS I ARAGONESOS CONNEXOS

per JOAN COROMINES

Professor emèrit de la Universitat de Xicago
Membre de l'Institut d'Estudis Catalans

En els anys 30, el venerable mestre que avui festegem i l'estudiós, llavors jove, que signa aquesta nota, corrien junts per les terres del Vallès i de les Garrigues, aturant pagesos, interrogant bosquerols i pastors, i ficant-se tafaners i escorcolladors per les eres i badius de les masies, per sorprendre, en tota la seva virolada antigor i matisada fidelitat, la tradició lingüística, etnològica i geogràfica d'aquestes i altres comarques nostres. Ja feia anys que jo havia fet les meves primeres armes en aquest exercici noble i vagabund, i com més m'hi lliurava més rica fluïa la deu, i més roents trobava les brases d'aquell anti-quíssim caliu; també anava aprenent els recursos, la destresa necessària, per a espremer aquella polpa del saber popular, que a primer cop d'ull m'havia semblat eixuta i escassament prometedora. Però veient en acció els inquisitius, pacients, porfidiosos, insinuants, mètodes socràtics de Pau Vila, i la meravellosa i ingènua riquesa que sabia extraure de la memòria dels pagesos garneus, dels ramaders interessats, de les mestresses aqueferades, fou com vaig adonar-me per primer cop que em trobava davant d'un llibre obert d'una immensa riquesa, que solament als ulls superficials i pedants de l'home de ciutat —amb el seu complex de superioritat tan erroni— podia semblar una font tèrbola, exhausta o segellada.

I també va ser al costat d'ell com, jove lingüista, orgullós d'una tècnica diferent d'aquella en què excel·lia el meu indulgent i sapientíssim company de caminades, vaig adonar-me plenament per primera vegada, com el saber lingüístic i el geogràfic es prestaven mútuament un concurs preciós en la indagació del passat lingüístic emmagatzemat en aquest immens repertori de la nostra toponímia, el més antic dels nostres arxius.

Se'm permetrà, en el simpòsium en què ens hem aplegat els deixebles i amics del gran geògraf, d'aportar l'exemple d'una petita sèrie de noms, que només gràcies a una combinació del coneixement geogràfic i lingüístic dels llocs ha estat possible de desxifrar. Exemple eloqüent, perquè es tracta de noms corres-

ponents a un estrat lingüístic d'una antigor remota, pertanyents a un llenguatge avui desconegut, i a unes comarques on la informació escrita dels autors i dels documents raja més escassa que enlloc de les terres ibero-pirinenques.

La vall de *Gistau* és una de les més grans i importants dels Pirineus aragonesos. Intermediària entre les de Benasc i Bielsa, immediata a la carena pirinenca, ha estat sempre de llenguatge aragonès, però tan plena d'elements catalans i gascons, que després del de Benasc, el seu dialecte és, entre tots els de l'Alt Aragó, el d'aspecte més acatalanat. Diguem només, com a mostra, que allí encara diuen, p. ex. *pèu* (i amb *e* ben oberta), no pas *pie*; com deien i diuen encara *som* i no *somos*, i *vam* (o *vom fer*) i no pas *hicimos*. Amb tot i que s'hi ha usat sempre una forta majoria de formes netament aragoneses i no catalanes, o bé d'aspecte intermediari entre el català i el castellà, som encara en el territori on diuen *clau* i no *llave* de CLAVEM, *nou* no pas *nueve* de NOVEM, *neu* de NIVEM, etc. Vull dir, doncs, que no ens ha de fer estrany la terminació del nom de *Gistau*, i que hem de pensar naturalment en una base originària que terminés, si fa no fa, en -AVE. Localment avui es pronuncia *txistáu* i els habitants són coneguts, de llarg a llarg del Pirineu, amb el nom de *chistavinos*. És ben clar, doncs, que hem de partir d'una base GESTABE o GESTAVE, vist que *gener* es pronuncia en aquesta part de l'Alt Aragó *chinero* i que en lloc de *genoll* deien i encara diuen en alguns llocs *chinollo*, i en lloc de *germà*, *chirmán*.

En efecte, el nom de la vall està documentat copiosament, a l'Edat Mitjana, en una forma ben semblant a l'esperada. Havia format en època remota la punta Nord-Oest de la diòcesi d'Urgell, i com a tal apareix ja en l'Acte de Consagració de la Seu, de l'any 839, en la forma *Vallis Gestabiensis*. Més tard trobem *Iestavi* l'any 1092 i *Gestau* en els anys 1096-1104 (Serrano Sanz, *Not. y Doc. Hist. del Cond. de Ribagorza*, 266). La vocalització, però, de la -V' es produí aviat, car ja trobem *ecclesias de Gistau* l'any 1040 (ibid. 409, 465), *ecclesias de Gestal* 1096-99 (*Libro de la Cadena* de Jaca, 112, on la -l és una ultracorrecció de la -u, deguda al fet que en gascó, llenguatge prestigiós en aquelles terres, els mots com *igual* o *abril* es diuen *egau*, *abriu*, etc.), *val de Gistau* 1462 (Docs. de Plan), (1) 1484, 1578, 1648 (id.), *valle de Gistau* 1705 (*Esp. Sagr.*; vol. Barbastre, 75), 1748 (*Lucero* de Benasc, 39).

A la vall de Gistau hi ha tres pobles considerables, caps de municipi i de parròquia tots tres: Plan, San Juan de Plan i Gistain. Avui el primer, i més baix, Plan (el nom del qual significa «fons de la vall» en aragonès antic), és el més important, però el nombre de cases antigues mostra que havien estat de grandària semblant, i fins hi hagué potser un temps en què Gistain fos el més important —si bé això ja és una suposició més aventurada— o almenys el més ric, en temps en què les pastures i els boscos eren l'única riquesa del país. De més a més, un poc més separats a l'Oest, i independents, hi ha els tres poblets que formen «la Comuna», intermedis entre les valls de Gistau i de Bielsa: Serveto, Sin i Señes.

És evident que hi ha una relació entre el nom de la vall de Gistau i el del poble més elevat dintre d'ella, és a dir *Gistain*. El nom d'aquest no es documenta en data gaire antiga, a causa del fet que en general no anomenaven

(1) Cito així les còpies de documents que em facilitaren a l'ajuntament d'aquest poble, en el meu pas per allí per l'octubre de 1965, durant les meves campanyes toponímiques de l'Alt Aragó, destinades a compilar-hi el gran i essencial apèndix aragonès de l'Onomasticon Cataloniae.

individualment aquests pobles, d'interessos molt units, amb pasturatges i bosquíries en gran part comuns, i es limitaven a esmentar-los globalment com a *val de Gistau*. A desgrat d'això ja trobem el nom del poble capçaler, com a *Gistayn* l'any 1462 i el 1495 (docs. de Plan), *Gistain* el 1705 (J. Man. Agud, *El Señorío de Concas*, 158), *Xistain* 1801 (*Lucero*, 40), etc.

El nom del poble és tan semblant al de la vall, que no ens ha de sorprendre gaire que investigadors estrangers a aquelles terres, encara que benemèrits dels estudis aragonesos, com J. Saroïhandy i J. M. Agud, els vagin confondre, i ens parlessin del «valle de *Gistain*». Però això és una cosa que no fan mai els documents, ni tampoc els habitants actuals d'aquella rodalia: tots ells distingeixen constantment entre *el pueblo de Gistáin* i *el valle* (o *val*) *de Gistau*. Ni que només fos per això ja hauríem de rebutjar, sumàriament i sense escrúpol, la conjectura de Saroïhandy (*Revista de Aragón*, 1902, 648), segons la qual la forma *Gistau* hauria nascut d'un error de lectura en una grafia **Gistán* per *Gistáin*. Altrament seria inconcebible llavors que els dialectants actuals usin la pronúncia *txistáu*, ben coneguda per tot el Pirineu, si hagués estat una forma corrompuda, com també que se n'hagi format el derivat ètnic *chistavino*, i que es trobi *gestabiensis* i formes anàlogues des de l'any 839.

D'altra banda sembla que Saroïhandy, como fan avui molts forasters (desorientats per certs noms de lloc navarresos i bascos), accentuava *Gistáin*. És una pronúncia incorrecta i infundada. De fet, en les meves enquestes per tot l'Alt Aragó, vaig preguntar en molts llocs pel nom d'aquest poble i vaig recollir-ne sobretot pronúncies en *-áin*, almenys entre gent de parlar conservador o culte, i també, en certes zones, entre la gent rústica (represento el so de *j* castellana per una mera *h*): *histáin* a Eresué i a San Juan de Plan, *txistáin* a Bielsa i a Benasc, *hestáin* a Cercuran. És veritat que també es troben casos de contracció del hiatus en diftong i fins en vocal simple, evolució lingüística més recent: *txistén* o *txistén* a *Gistáin* mateix, *txistén* a S. Juan de Plan, *txistéin* a Sin i també a *Gistáin*. Però per a tot fonetista experimentat és clar que es pot passar molt fàcilment de *Gistáin* a *Gistáin* [>-té(i)n], mentre que l'evolució fonètica oposada seria impossible. D'on s'infereix que *Gistáin* és forçosament la forma més antiga.

Tot seguit que sabem que *Gistáin* només és el nom del poble més alt i *Gistau* és l'únic usat per denominar la vall, tot s'aclareix. Es tracta realment de dos noms emparentats, derivats d'una mateixa arrel, però amb dues terminacions diferents. I això no sorprèn gens al qui ha reparat en molts noms de pobles alt-aragonesos de terminació anàloga a la de *Gistáin*, com els que veurem de seguida.

Fins ací tot erudit amb documentació local hauria pogut fer observacions semblants. Però solament el qui ha trescat per aquelles serres, ha contemplat aquells paisatges (els únics riallers de l'Alt Aragó, diguem-ho tot passant, encara que no siguin els més grandiosos), i n'ha recollit pacientment tots els noms de la boca dels parlants, ha pogut fer els passos més aclaridors; i essent també lingüista ha pogut trobar la clau de llur explicació etimològica. Davallant del poble de *Gistáin* cap al fons de la vall, m'impressionà de topar pel camí un edifici de grans proporcions, que avui comença a caure en ruïnes: ara en diuen *la Casa de Arrino*, però tothom sap encara que és el centre d'una vasta propietat anomenada *Giesta*, en pronúncia local *txyésta*.

Des d'aquella altura, que torreja damunt tota la gran vall, ho vaig entendre

tot. S'endevina que *Giesta*, en èpoques reculades, degué ser més important que *Gistain* mateix. En efecte si *Giesta* ve de GESTA, *Gistau* és la vall dessota de GESTA. En base GESTA-BE. I *Gistain* ve de GESTA-GIN, on *-gin*, com en el base antic i el de tots els temps, avui i tot, hi feia el paper de sufix d'adjectius: el basc *aur-gin* vol dir «amic dels infants, que té una flaca per les criatures, criaturer» (derivat del basc *aur* «nen»), *belar-gin* «bruixa, herbolària embruixadora» (derivat de *belar* «herba medicinal»), *sorgin* nom propi de les bruixes i bruixots (derivat del base *zori* «sort» o *sor* «sordesa»), tal com el fr. *sorcière* és un derivat antic del llatí *SORS* «sort». En un mot, el sufix *-gin* fa el mateix paper que el romànic *-ARIUS* o el català *-er* (*SORTIARIA* > *sorcière*), i per consegüent *GESTA-GIN* era «el (poble) de *GESTA*».

És probable que aquest sufix bascoide es remunti fins a l'època remota en què es parlaven els llenguatges ibèrics, amb el basc dels Pirineus Centrals, i altres de soca més o menys emparentada, abans de la romanització del país. De fet aquesta terminació apareix en massa en l'antroponímia numídica i paleoberber: noms com *Enasagin*, *Bologguin*, *Miggin*, *Milcin*, *Igualgin*, *Galgin*, *Saggin*, formiguegen en l'obra de Corippus, el gran historiador de les guerres nòmides dels cartaginesos, i en les antigues fonts guanches i magrebines (2). Tornant a un terreny més pròxim i més enterament segur, és un fet que els vells topònims en *-ain* i en *-in* són freqüents en la toponímia alt-aragonesa, i que en general són interpretables pel basc: *Escuain*, *Badaín*, *Navain*, *Otin*, etc.

Vegem-los un per un, car al capdavant no ens haurem d'allunyar gaire de *Gistain*. *Escuain* és un poble antic enfilat cap dalt de la vall d'un gran afluent de l'alt Cinca —el riu que neix a Gistau—, un afluent de la dreta. I en efecte deu venir d'un antic basc *ESKOA-GIN*, derivat del basc *eskoa*, *eskoi* «mà dreta» (així es diu en els dialectes biscaí, roncalès i alt-navarrès): de fet als habitants de les valls de Gistau i de Bielsa, que parlaren un dialecte basc fins ben entrada l'Edat Mitjana, *Escuain* es veia ajocat a la dreta de llur ruta quan baixaven cap a Osca o Aínsa o Graus. Davant per davant d'*Escuain*, de l'altre costat del Cinca, els quedava *Badaín*, a la desembocadura d'una altra gran vall afluent, on el camí tan important que ve de Campo, per la collada de Collubert, desemboca a l'alta vall del Cinca, fent-la comunicar amb tota la zona de Lleida i Graus: i de seguida veiem que *Badaín* pot sortir de *BIDA-GIN* (o *BEDA-GIN*), format amb el basc *bide* «camí», mot que en composició pren sovint la forma *bidá* (L. Mitxelena, *Apellidos Vascos*, 161), i a l'època romana tenia la forma *beda* (*Idu-beda*, *Oros-peda*); **Bedain* va passar a *Badaín* per assimilació; verament el camí de Badaín és el camí per excel·lència en aquelles valls, on Lleida ha tingut ja des de l'Imperi Romà una influència decisiva, i així no ens sobta gens que en diguessin «el poble del camí». En fi *Navain* és un poc més aigües avall en la ribera del mateix Cinca: imponent massís muntanyós de 1700 m d'alt., damunt la vall de l'Ara, entre Boltaña i Jánovas; és el darrer dels massissos pirinencs, car aigües avall d'allà ja només queden les pregonesses del baix Cinca;

(2) Vegeu notes a l'edició única de què disposem per a Corippus, llibre VIII, 10686, 18656, 21044. Qui hagi llegit *Salammbô* de Flaubert en pot recordar d'altres. La hipòtesi d'un parentiu, més o menys mediat, entre el basc, l'ibèric i el camític, ha guanyat versemblança en els últims temps, com constata un savi no massa inclinat a aquestes idees, Gerhard Rohlfs, en la important reedició recent de la seva obra màxima *Le Gascon*. Altres grans investigadors, com Julius Poëdorny, han donat proves d'un substrat comú a tot l'extrem Occident del Vell Món, des d'Escòcia fins a l'Atlas, en part encara interpretable a la llum de les arrels berbers.

és, doncs, *naba-gin*, on *naba* és el mot basc que significa «gran llanura pròxima a las montañas», «vertiente, barranco» (Mitzelena, *op. cit.* 463).

Acabo aquesta part analitzant encara un nom en *-in* que té per a nosaltres el gran valor de fornir-nos la clau de l'origen d'un important nom de lloc català. És *Otín*, poble de l'ajuntament de Rodellar, al NNO de Barbastre, documentat en la forma *Otigin* ja en un document de 1063 (*Homen. a Mz. Pidal*, 1925, II, 102), format com OTE-GIN «el de les argelagues» [= *Argelaguer*], amb el basc *ote* «tojo, aliaga». Això ens iHumina sobre l'origen del nostre *Odèn*. I reparem que mai no hauriem pogut endevinar l'origen d'aquest important topònim dels nostres Pirineus si no ens hagués obert els ulls la investigació de la toponímia alt-aragonesa. L'estranya conservació d'una *-N* senzilla final en català ja ens feia sospitar alguna anomalia fonètica en la forma originària d'*Odèn*. Com sigui que en la serra d'*Odèn* ens trobem encara a l'últim extrem de la zona d'intens substrat basc del NO de Catalunya, comprem ara que *Odèn* ha de ser un germà de l'*Otín* aragonès, amb una forma més romanitzada: *Odèn* deu sortir d'un més antic **Odèin*, en el qual el diftong precedent fou causa de la conservació de la *-N* final; i aquest **Odèin* era el resultat natural del mateix bascoide OTE-GIN «el de les argelagues», que donà el punt de partida de l'aragonès *Otín*. L'evolució fonètica ha estat paral·lela a la de STRICTUS > estreit > estrèt, DIRECTUS > dreit > drèt.

I, efectivament, que *Odèn* és un nom de lloc de remota nissaga ens ho provava ja la documentació: *Oden* és ja a l'Acte de la Seu de 839, he anotat ja *Oden* el 1065, i en forma adjectiva *ipso Campo Odenese* l'any 999, *Oden* el 1074 i en un altre doc. del mateix segle (docs. inèdits de l'Arxiu de Solsona); *Oden* 1151, *Odent* 1180 (Kehr, *Papsturunden*, pp. 329, 498), *Oden* 1208 (Cartoral de Tavèrnoles, p. 193), *Oden* 1351 (Serra i V., *Bar. de Pinós*, 328). Però el més escarrassat filòleg, a base d'aquesta documentació, de forma ja molt evolucionada, no hauria pogut endevinar mai l'origen si no l'hagués guiat per la mà l'estudi de la toponímia aragonesa. Només ara comprenc que la grafia *Odeyn* que apareix en un text de 1272 (*Costums de Tortosa*, p. 490), *castell de Dodeny* en el cens de 1359 (*Col. Doc. Arch. Cor. Ar.*, XII, 58), conté l'últim eco d'aquell diftong originari, però la data bastant tardana d'aquestes notacions més conservadores o més primfilades m'hauria privat altrament de veure'n la importància.

¿Podem, a base d'això, llançar-nos a sospitar l'origen del nom d'un altre poble nostre encara més conspicu? Vull dir *Òdena*. Potser sí. Que és pre-romà i d'antiguitat remota no podem, així com així, dubtar-ne. Ja el trobem anomenat igual que avui en docs. de 986, 1037, 1081, 1174, 1193, 1196, 1272, etc. (*Cart. de St. Cugat*, I, 147; *Marca* 1037; *Arx. de Solsona*; Kehr, *Papsturk.* 454, 543, 572; *Mz. Pidal, Doc. Ling.* 368, 12); *Oddena* 1062 (*Cart. St. Cugat*, 292), i en forma més conservadora, *Otena* 1131 (*Cart. S. Cugat*, p. 102), *Otina* 1145, 1186, 1196, 1331 (D'Albon, *Cart. du Temple*, p. 224), 1186, 1196 (*Cart. S. Cugat*, 306, 345), 1211 (Mas, XII, 188), s. XIII (I ABL VIII, 372), 1331 (*Misc. Grieria* I, 377), etcètera. Res no s'oposaria que ací conjecturéssim com a base un basc OTE-NA, variant de OTE-NO derivat diminutiu o adjectiu de *ote* 'argelaga'. De tota manera reconeguem que en aquest cas els indicis ja són molt més febles. I que d'altra banda sembla haver-hi germanor amb el nom de la Vall d'*Ora* (situada a mig camí entre *Òdena* i *Odèn*), que apareix en fonts d'antiguitat venerable, més romanes que medievals, en la forma *Udura*. Però com sigui que la fonètica

històrica catalana ens ho exigiria, més aviat hem de veure en això un ÓTERA o ÓTURA originari, del qual aquell seria grafia imperfecta. I al capdavant no fóra impossible de sospitar també en aquest nom un derivat del mateix basc *ote*. Però com que ací l'aspecte morfològic ja esdevé francament ambigu, tot això ha de restar per ara en l'estat de conjectures en suspens. No per això compremem menys que el filó d'etimologies toponímiques aragoneses ben clares al voltant del nom de *Gistain*, ens obre vastes perspectives noves, encara que no totes igualment certes, envers un nombre d'importants noms de lloc catalans.

Per acabar. ¿Podem dir res de l'origen de l'arrel de *Giesta*, *Gistau* i *Gistain*? Ací ja entrem en terreny més relliscós. Però bé sembla que hagi d'haver-hi alguna germanor amb un important grup de llocs parònims estesos per tot l'Orient i Nord peninsular. Em refereixo als següents: 1) *Yeste*, poble agregat a l'ajuntament de *Triste*, partit de Jaca (aquest mateix potser serà un compost de la mateixa base, qui sap si TRE-GESTE, TER-GESTE o TRANS-GESTE). 2) El llogaret de *Yeste* a Son, partit de Noya, prov. de La Corunya. 3) *Yeste*, petita ciutat de la província d'Albacete. 4) *Cheste*, gran vila de la part xurra de la província de València, anomenada *Xest* o *Gest* en català; és terra de dialecte apitxat on *Xe* i *Ge* sonen igual, però la grafia antiga és més aviat *Gest*, i no lluny d'allà trobem el compost aràbic *Gest-al-gar*, que ens mostra més clarament la forma antiga de la consonant inicial. Per altra banda tenim els cognoms bascos *Ayesta* (amb variant *Agesta*) i el seu compost *Ayestarán*. Potser són derivats del basc *aiher* «propensió, inclinació»; passat que ho siguin del basc *aiar* (variant d'*aiñar* «bruc»), Mitxelena, *Apell.* 17; la situació de *Giesta* en els forts pendents que davallen des de *Gistain* daltabaix a Plan ens farien decantar per aquell, dins aquest dilema. I és un fet que la derivació *Aiersta*, com a variant del ben conegut *Ayertza* no ofereix cap dificultat segons la fonètica basca (Azkue, *Morf.* 30.33; Mitxelena, *Ape.* 17). És clar que tot això ja no es pot donar per tan segur com l'anàlisi de GESTA-BE (> *Gistau*); i que si bé la companyia que li fan *Agista*, documentat com a nom de riu en l'Antiguitat a l'Europa Central (Krahe, *Beiträge zur Namenfg.*, X, 1959, 6-9, i *U. Ält. Flussnamen*, 72) i el nom de persona AGISTILUS d'una inscripció de Langres (Holder), confirma que ens trobem en presència d'antic material onomàstic pre-romà, ja no ens ensenya si es tracta de matèria pròpiament basca o d'un altre idioma. De tota manera, sí que tot això ens permet de confirmar que *Giesta* era tan pre-romà i probablement tan basc com ho hem pogut demostrar per als seus compostos gistavins.